

ENTELEKTÜEL MU'TEZİLE'DE BEDEVÎ ETKİ

Muharrem AKOĞLU
Doç. Dr., Erciyes Ü. İlähiyat F.
akoglu@erciyes.edu.tr

Bu makale, tercüme hareketleri başta olmak üzere, İslâm'ın rasyonel yorumuna sunduğu katkılarla adından söz ettiren, bu yönüyle de daha çok entelektüel duyarlılığına vurgu yapılan Mu'tezile'nin, göz ardı edilmesine rağmen aslında var oluş sürecinde tesiri altında kaldığı bedevî etkiye ve bu etkinin fikrî ve siyasî yansımalarına dikkat çekme azmindedir.

Giriş

Mezhepler, itikâdî veya fikhî boyutlarıyla dinin anlaşılma biçimleri olup, ortaya koydukları farklı yaklaşım tarzlarıyla vücut bulan beşerî oluşumlardır. Bu bağlamda İslâm Mezhepleri Tarihi içerisinde Hâricilik, Mürcie, Şia, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet olmak üzere beş temel fırkadan söz edilir.¹ Bu fırkaların her biri beşerî boyutlarıyla, içinde doğdukları ve geliştikleri sosyo-kültürel ve politik yapının etkisi altında şekillenerek vücut buldular. Şüphesiz Mu'tezile de, bir fırka/mezhep olarak kendi tarihsel varoluş sürecinde bu tecrübeyi yaşadı.

Mu'tezile, genellikle kendi döneminin sosyal şartları ve düşünce iklimi bağlamında, fikir ve düşünce düzleminde ortaya koyduğu özel gayret ve

¹ Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, thk., Muhammed İbrahim Nasr, Abdurrahman Umeyra, Beyrut trz., II, 265.

donanımları nedeniyle entelektüel kimliğine vurgu yapılan, bu suretle de daha çok tarih sahnesinde ön ayak olduğu katkılarla kendinden söz ettiren bir fırkadır. Nitekim oluşum sürecini aralayan ilk kırılmanın akabinden meydana gelen gelişmeler ve ekol müntesiplerinin çabaları, bunun haklı gerekçelerini sunmaktadır. Bu bağlamda o, önemli eserlerin tercümelerine öncülük etmenin yanında, farklı fikir ve düşünceler karşısında İslâm'ın rasyonel yorumlarını ortaya koyma gayreti içerisinde oldu. Bu yapısı itibarıyla de düşünce sistemi içerisinde akıl ve felsefeye önemli bir yer ayırdı.² Belki bu özellikleriyle, kendi dönemindeki ilim ve düşünce düzeyi bağlamında entelektüel sıfatlamasını hak eden bir duruşun da sahibidir. Nitekim onun, İslâm dünyasında düşünsel zenginliğe kapı aralayan pek çok kelâmî ve felsefî tartışmaya öncülük etmek suretiyle, İslâm kültür tarihinde ortaya çıkan felsefî zenginleşme ve fikrî açılımlara önemli katkılar sağladığı bilinmektedir.

Mu'tezile, sahip olduğu entelektüel donanım sayesinde Ehl-i Sünnet başta olmak üzere, pek çok ekolün tarihî, siyasî ve fikrî gelişmelerine doğrudan veya dolaylı tesir etti. Onların teşekkül, olgunlaşma ve tekâmül süreçlerini belirledi. Bu haliyle de İslâm düşünce ekolleri içerisinde önemi inkâr edilemeyecek bir yerin sahibi oldu. Gerçi bu yerin takdiri hususunda Batılı oryantalistik çalışmalar, kendi ulemamızın ortaya koyduğu klasik eserlere kıyasla çok daha cesur davrandılar.³ Muhtemelen klasik kaynakların bu tavrının altında, Mu'tezile'nin Mihne sürecinde ortaya koyduğu baskı temelli uygulamalara karşı gelişen tepkisel yaklaşımların etkisi bulunmaktadır.

Batılı oryantalistik çalışmaların Mu'tezile'yi ön plana çıkarma çabasının arka planında ise, genel anlamda Doğu-Batı mücadelesinin farklı bir yansıması olduğu düşünülebilir. Nitekim ekolün insan kaynakları itibarıyla büyük oranda mevalî tabana dayandığı, fikrî yapılanmasında da eski felsefî birikimin katkısı olduğu bilinmektedir. Bu durumda Mu'tezile'yi ön plana çıkaran Batılı oryantalistik çalışmaların, İslâm toplumunda meydana gelen zihnî inkişâfî kendileri kaynaklı görme arzusu içerisinde oldukları iddia edilebilir. Nitekim onların yaklaşımlarıyla ekol, İslâm dünyasının ilk liberal hareketi olarak değerlendirilmekte, *kader* konusundaki yaklaşımlarıyla da özgürlükçü söylemlerin sahibi olarak takdim edilmektedir.

² İlyas çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebbar*, İstanbul 2002, 140vd.

³ Bkz., W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev., Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara 2010, 293vd.

Takdir edilir ki; Bir mezhebi, sosyolojik ve düşünsel yapısı itibariyle kendi bağlamı dışında farklı bir zemine oturtmak, toplumsal yapıların gerçekliğiyle örtüşmez. Bu nedenle Mu'tezile'yi ortaya çıkararak temel etkinin, dış kaynaklardan ziyade, içinde doğup-geliştiği ve vücut bulduğu toplumsal yapının iç dinamikleriyle izah etmek sosyal bilim mantığıyla daha fazla örtüşmektedir. Şüphesiz bu mantığın ürünü olarak Mu'tezile, İslâm dünyasının kendi dinamikleriyle tarih sahnesinde vücut bulan bir hareket olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yapısıyla da o, kendisi dışındaki düşünce akımlarını etkilemenin yanında, çevresini kuşatan düşünce akımlarından da etkilenen bir fırka olma özelliğine sahiptir.

Mu'tezile, Basra şehir atmosferinde bedevî kültürün hâkim olduğu, tepkisel-kabilevî din anlayışının etkisi altında ilk nüvesini oluşturarak teşekkül sürecini sağlayan bir fırkadır. O, bu özelliği neticesinde; *İman* ve *Büyük Günah* konusu başta olmak üzere *el-va'd ve'l-va'id*, *el-emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehî ani'l-münker* gibi kelâmî yaklaşımlarda bahsi geçen din anlayışının izlerini taşıdı. Ayrıca o, söylemleriyle her ne kadar özgürlükçü bir görüntü ortaya koysa da, siyasal tecrübesini oluşturan Mihne sürecinde ortaya koyduğu baskı temelli politikalarla eylemi, söylemin önüne geçirdi. Muhtemelen bu da onun, gelişim aşamasında sosyo-kültürel ve politik güç olarak ortaya çıkan bedevî kültürün etkisinde kalmasından kaynaklandı. Gerçi bu konuda ekol müntesiplerinin siyasal tecrübe eksikliğini dile getirmek suretiyle korumacı bir yaklaşım ortaya koymak mümkünse de, bu durum ekolün fiilî siyaseti üzerindeki bedevî etkiyi ortadan kaldırmaya yetmemektedir.

Elinizdeki çalışma, genellikle entelektüel yapısıyla ön plana çıkarılan Mu'tezile'nin teşekkülünde bedevî kültürün etkisine dikkat çekmeyi arzulamaktadır. Bununla da Mu'tezile konusunda tekdüzeliğin dışında farklı perspektifler sunan yeni çalışmalara ışık tutmayı amaçlamaktadır. Şüphesiz bu amaca giden yolda Mu'tezilî düşüncüyü ortaya çıkararak sosyo-kültürel ve politik ortamın belirlenmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

1. Mu'tezilî Düşüncenin Doğduğu Sosyo-Kültürel Ortam

Mu'tezile, ilk fikrî kırılmasını Basra'da gerçekleştirdi. O nedenle burası, ekolün teorik yapılanma ve zihin dünyasının şekillenmesinde önemli bir etkiye sahip oldu. Hatta ekolün, tercüme hareketlerine yönelmesinde, aklî ve felsefî yaklaşımlarında, İslâm düşünce dünyasına sunduğu zihinsel açılımların arka planlarında hep bu şehrin sunduğu sosyo-kültürel ortamın

tesirleri oldu. Bu tesirler, bedevî kültürün Mu'tezile üzerindeki etkisinde de kendini gösterdi. Bu nedenle etkileyen ve etkilenen yönleriyle Mu'tezile'yi İslâm düşünce tarihine sunan Basra'nın şehir özelliklerine bakmakta fayda vardır.

Sayfa | 10

Basra, farklı rivayetlere rağmen Hz. Ömer döneminde, Utbe b. Gazvan (17/638) tarafından kurulan bir şehirdir. İlk defa 14/635 veya 16/637 yılında fetihler için ordugâh amaçlı kuruldu. Şehrin, lojistik destek özelliğine sahip olması, yaşanabilir bir coğrafik yapıda bulunması ve ulaşım açısından stratejik değeri gibi hususiyetleri vardır.⁴ Muhtemelen bu özellikleri de dikkate alınarak şehir, Halife Hz. Ömer'in emriyle -bugünkü Basra şehrine yaklaşık 25 km. mesafede-⁵ meskûn mahal haline getirilerek yerleşime açıldı. Çölde başıboş yaşayan bedevîlerin, tedricî bir şekilde yerleşik hayata geçişlerini kolaylaştırıcı bir alan olarak düşünülen şehir, bedevîler başta olmak üzere farklı özelliklere sahip Arap kabilelerinin yaşam amaçlı buluşma noktası haline geldi. Özellikle Ebû Musa el-Eş'ari'nin (42/662-663) 17/638 yılında vali olarak atanmasıyla da geniş planda yerleşime açıldı.⁶

Basra'ya vali sıfatıyla atanan Ebû Musa el-Eş'ari, şehirdeki yönetim işlerinin yanında eğitim ve ilim konularına öncelik verdi. Hatta bizzat kendisi ilimle meşgul oldu, talebeler yetiştirdi. Bu suretle o, şehrin planlama ve yönetim konularına öncülük etmenin yanında Basra'da ortaya çıkacak ilmî geleneğin de öncüsü oldu.⁷ Böylece şehrin gelecekte alacağı fikrî ve entelektüel yapının temelini atmış oldu. Zaten dönemin önemli ilim merkezlerinden biri kabul edilen Cündişapûr'un da Basra'ya coğrafik yakınlığı, sosyo-kültürel akışkanlık gereğince şehrin ilmî ve düşünsel gelişimine katkı sağlayacak bir başka unsuru açığa çıkarmaktaydı.⁸

⁴ Mustafa Necati Barış, *Hız. Ömer Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2006, 38vd.; Abdulhalık Bakır, "Basra", *DİA*, İstanbul 1992, V, 109.

⁵ Şehrin halkı zaman içerisinde Bedevî saldırılarına karşı daha emniyetli hissettikleri ve su ihtiyaçlarını daha rahat karşılayacaklarını düşündükleri bugünkü Basra'ya taşındı. Bkz., Barış, *Hız. Ömer Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri*, 38vd.; Bakır, "Basra", *DİA*, V, 109.

⁶ Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabir El-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldan*, Abdullah Enis et-Tabba', Beyrut 1987, 483-484; Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, Ankara 1995, 50; R. Hartman, "Basra", *İA*, İstanbul 1961, II, 320; Bakır, "Basra", *DİA*, V, 109.

⁷ Bkz., El-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldan*, 498; Can, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, 51; Max Weber, *Şehir, Modern Kentin Oluşumu*, çev., Musa Ceylan, İstanbul 2000, 116; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, II, çev., İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, İstanbul 1987, 235.

⁸ Bkz., Cemil Hakyemez, M. Mahfuz Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri Cündişapûr*, Araştırma Yayınları, Ankara 2003 Adli Eserin Tanıtımı, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Samsun 2006.

Ebû Musa el-Eş'arî'nin faaliyetleriyle başlayan ilmî yapılanma, Basra'nın hızlı bir gelişim göstermesi sayesinde oluşan demografik yapısıyla da desteklendi. Nitekim geniş planda halkın yerleşimine açılmasından sonra şehir, zaten sahip olduğu jeopolitik, stratejik ve coğrafik özelliklerinin de etkisiyle bölgede cazibe merkezi oldu. Meskûnlarına atıyyeler verilmesi gibi uygulamalarla da Basra'nın yıldızı parladı. Oldukça kısa sayılabilecek bir süreçte büyük bir nüfusa ulaştı.⁹

Hz. Osman döneminde vali olarak atanan Abdullah b. Âmir'in (59/679) gayretleri ve yatırımlarıyla Basra'nın önemi daha da arttı. Özellikle Hz. Ömer döneminde yapımına başlanan sulama kanallarının genişletilmesi, yeni çarşı, pazar ve alış-veriş yerlerinin yapılması ile şehir, sürekli göç alan, büyüyen ve bu şekilde de farklı etnik unsurları nüfusuna dâhil eden bir yapıya kavuştu.¹⁰

Nüfusu hızlı bir şekilde artan Basra'nın ilk sakinleri Araplardı. Pek çok kabileye mensup olan Araplar içinde en nüfuzlu kabile, bedevîliğiyle dikkat çeken Temîm'di. Bununla birlikte, tarih içerisinde onunla pek çok ortak harekete iştirak eden Bekr b. Vâil'in çeşitli kollarının da etkin olduğu bilinmektedir. Ayrıca Basra şehir nüfusuna hicazdan gelen Kureys, Kinane ve Kays Aylân gibi kabileler yanında zamanla Becîle, Has'am, Müzeyne, Esed ve Ezd gibi kabilelerin de dâhil oldukları bilinmektedir.¹¹

Sürekli göç olarak büyüyen Basra'ya Arap kitleler yanında süreç içerisinde İran, Hindistan, Malezya, Fars, Sicistan ve Kirman gibi yerlerden de katılımların olduğu bilinmektedir. Hatta Zencî grupların da bölgeye gelerek yerleştikleri görülmektedir. Şüphesiz bu haliyle Basra, zamanla oldukça farklı kültürlere mensup insanlara ev sahipliği yapan bir merkez haline dönüştü.¹² Bütün bu farklı kültürlere dayalı topluluklar, Basra'nın demografik yapısını belirledi. Şüphesiz bu durum, Basra'da yaşayan Arap kitleler yanında mevâlî unsurunu¹³ da ön plana çıkardı.

⁹ Bkz., El-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldan*, 498; Can, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, 51; Weber, *Şehir*, 116; Hasan, *İslam Tarihi*, II, 235.

¹⁰ Bakır, "Basra", *DİA*, V, 109.

¹¹ Bakır, "Basra", *DİA*, V, 110.

¹² Barış, *Hiz. Ömer Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri*, 38vd.; Bakır, "Basra", *DİA*, V, 110.

¹³ Mevâlî, Arap olmayan Müslümanları ifade eden genel bir kavram olmakla birlikte, iki grup insanı ifade eder. Bunlardan biri, köleleştirilen savaş esirlerinin daha sonra efendileri tarafından serbest bırakılmasıyla hürriyetine kavuşan kimselerdir. Diğerleri de, fethedilen ülkelerin halkından esir veya köle olmadıkları halde bir Arap ya da Arap kabilesi vasıtasıyla İslâm'ı kabul ederek Mevâlî sayılan yahut kabile anlayışına dayalı sosyal yapıda iyi bir yer edinebilmek için güçlü Arap

Arap olmayan Müslümanları ifade için genel bir kavram olarak kullanılan mevâlî, Basra'da Arapların hâkimiyet ve nüfuzları altında varlık gösteriyordu. Çünkü şehre giren gayri Arap unsurlar, ancak Arapların refakatinde yerleşik hayata geçebiliyorlardı. Bu da bölgede diğer unsurlar karşısında Arap kabilelerinin otoritesini arttırıcı bir fonksiyon icra ediyordu. Bu kabileler arasında özellikle bedevî kökenli Temim ve Bekr b. Vâil kabilelerinin etkinliği bilinmektedir.¹⁴ Şüphesiz bu durum, adı geçen kabilelerin sosyal statüsünün önünü açtığı gibi, onların temsil ettiği din anlayışının da toplumda yaygınlık kazanmasının zeminini oluşturmaktaydı.

Bilindiği gibi Bedevî kitleye mensup kimseler, -istisnaları olmakla birlikte- genellikle Hâricî nazariyenin müntesipleridir. Onlar, ilk ortaya çıkışlarından itibaren oldukça kısa sayılabilecek bir sürede Ezârika, Necdiyye, Sufriyye ve İbâziyye diye dört kola ayrıldılar. Bu kolların, bedevî kökenli Arap kabileler tarafından Basra'da temsil edildiği var sayılmaktadır. Bunlar içerisinde Basra'nın meskûnları arasında görülen Ezd kabilesi mensupları yanında, kendisi de Temim'li olan Muhammed b. İbâz'ın öncülüğünde oluşturulan İbâzîliğin¹⁵ Basra'yı merkez edindiği bilinmektedir.¹⁶ Bu durum Basra'da, Hâricî kollar içerisinde İbâzîliği ön plana çıkararak, etkinlik kazanmasındaki gerekçeyi ortaya koymaktadır.

Basra'da bedevî Araplar genelde Hâricîlik,¹⁷ özelde de İbâzîlik¹⁸ düşüncesi etrafında kümelenirken, toplumun diğer kesimini oluşturan mevâlî'nin bu yapılanmalar içerisinde çok da rahat yer alabilmelerini beklemek olası değildir. Buna karşılık onlardan, sahip oldukları kültürel arka plana uygun, tarihsel birikimlerine özgü bir din anlayışı beklemek daha uygundur. Nitekim mevâlî, İslâm dünyasında farklı coğrafik kültürlere

kabilelerinden biriyle yaptığı akit doğrultusunda, o kabilenin himayesine giren Arap olmayan Müslümanlardır. Bkz., İsmail Yiğit, "Mevâlî", *DİA*, Ankara 2004, XXVIII, 424.

¹⁴ Bkz., Adnan Demircan, *Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi*, İstanbul 2000, 60.

¹⁵ Hâricîlik'in günümüze ulaşmayı başaran kolu İbâzîlik, Muhakkime-i Ulâ ile veya Abdullah b. Vehb er-Rasibî gibi daha önceki Hâricî imamlarla irtibatlandırılrsa da genellikle Abdullah b. İbâz'a nispet edilen, onun etrafındaki topluluk tarafından Basra'da oluşturulduğu yönünde rivayetler bulunan bir Hâricî fırkadır. İbâzîlik'in, asıl fikir babası 61/681 yılında öldürülen Ebû Bilal Mirdas b. Üdeyye et-Temimî'dir. Nafi ile isyana katılmayıp, Basra'da kalan grup onun etrafında toplanmıştı. Abdullah b. İbâz, 65/685 yılında başarısız isyanından sonra İbn Ezrak'tan tamamen ayrılarak Hâricîlerin lideri oldu. O, Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan'a yakınlığı sebebiyle Basra'da Abdullah b. Zübeyr isyanına karşı çıktı. Halife'ye çeşitli siyasi konularda tavsiyelerini ihtiva eden mektuplar gönderdi. Bkz., Ethem Ruhi Fığlalı, "İbâzîyye", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 256; Hasan Onat, (Editör), *İslâm Düşünce Ekolleri* (İlitam), Ankara 2006, 55.

¹⁶ Bkz., Ethem Ruhi Fığlalı, *İbâzîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983, 83vd.

¹⁷ Bkz., Demircan, *Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri*, 146.

¹⁸ Bkz., Fığlalı, *İbâzîyye'nin Doğuşu*, 83vd.

mensup olması itibariyle Araplara nazaran ilim, fikir ve felsefî düşünceye daha yatkındır. Oysa Araplar, özellikle de bedeviler, sözlü kültüre sahip olmalarının yanında, hayat koşullarının da etkisiyle ilmî ve felsefî yaklaşım tarzlarına pek de yakın değillerdir. Bu durum Araplar arasında fikrî inkişâfı engelleyen bir unsur olarak karşımıza çıkmakla birlikte, mevâlî açısından durum farklılık arz etmektedir. Çünkü onların sahip olduğu birikim ve içinde buldukları sosyal şartlar, düşünce dünyasında derinleşmelerinin önünü açmaktadır.

Bilindiği gibi; Asabiyyet duygusunu kültür kodları içerisinde yaşayan Araplar, mevâlî unsurunu daha alt bir sınıfın temsilcileri olarak gördü. Bunun neticesi olarak da mevâlîye ekonomik ve sosyal baskı uyguladı.¹⁹ Bu durum, aslında hür kişiler olmaları itibariyle onları incitmekteydi. Ancak otoriter güç karşısında boyun eğmekten başka yapabilecekleri bir şey de yoktu. Bununla birlikte mevcut duruma boyun eğmek de makul bir davranış olarak görülemezdi. Nitekim bu durumda mevâlî, içinde bulunduğu şartların da yönlendirmesiyle kendi sosyal statüsünü yeniden düzenleyebileceği bir alan arayışına girdi. Bu alanı da kendi müktebatı ve sosyal şartların yönlendirmesiyle ilim olarak belirledi. Zaten Ebû Musa el-Eş'ari'nin vali olarak atanmasından itibaren oluşturulmaya çalışılan ilim geleneği, mevâlî'nin sahip olduğu zengin kültürel arka planla birleşince Basra'da cazip bir alan olarak ortaya çıkmaktaydı. Toplumun içinde bulunduğu durum da bu cazip alanı teşvik eder bir mahiyet arz etmekteydi. Çünkü fetih hareketleri neticesinde Müslüman dünyasında yer almaya başlayan İslâm dışı fikir ve düşünceler karşısında İslâm'ın bakış açısının ortaya konulmasına ve İslâm'a yönelik soru ve tereddütlerin giderilmesine ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu ihtiyacın mevali tarafından karşılanması, Araplar nazarında, toplumsal statülerini yeniden düzenleyebilecekleri bir atmosferin doğmasına neden olacaktı. Arapların Nesep ilmi haricindeki konulara ilgi göstermemeleri, mevali açısından ilim alanını daha da kıymetli kılmaktaydı. Bu nedenle, geldikleri kültürel ortamın fikirsel yelpaze itibariyle daha geniş bir perspektife sahip olması, felsefe ve düşünce konularına daha yakın ve yatkın olmaları gibi sebeplerle mevali ilme yöneldi.²⁰ Bunun neticesinde de Basra, şehir olarak mevâlînin öncülüğünde

¹⁹ Bkz., Yahya b. Adem el-Kureşî, *Kitabu'l-Harac*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Kahire 1384, 18vd.

²⁰ Bkz., Ebu Cafer Muhammed b. Cerir Taberî, *Tarihu'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*, Mısır 1964, VI, 43-44; Ahmed b. Muhammed b. Abdirrabbih el-Endülüsî, İbn Abdirrabbih, *Kitabu'l-İkdu'l-Ferid*, thk., Ahmed Emin, Beyrut 1952, III, 412vd.; Muhammed Abid Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, çev., Vecdi Akyüz, İstanbul 1997, 479-482; Mahmud el-Mikdâd, *el-Mevali ve Nizamü'l-Vâlî Mine'l-Cahiliyyeti*

bir ilim merkezi halini aldı. Zaman içerisinde bu merkezden de, İslâm düşünce tarihinin şekillenmesine tesir eden çok farklı kollardan pek çok ilim adamı yetişti.

Mu'tezile'nin diğer Müslüman düşünce ekollerinden ayrılmaya başlaması da Basra'daki bu atmosferde, mevali kitlenin öncülüğü ve ilmi gayretleri neticesinde ortaya çıktı. Nitekim Mu'tezile'nin önemli isimleri Vasil b. Ata' (131/748)²¹ ve Amr b. Ubeyd'in (144/761)²² Basra mevalilerinden olmaları dikkat çekicidir. Bu iki şahsiyetin köken itibarıyla Farslı olmaları, İran menşeli kişilerin Temim kabilesinin refakatinde şehre yerleştikleri bilgisi bağlamında değerlendirildiğinde, her ikisinin de Temim'in müttefiki olarak Basra'ya yerleştikleri düşüncesini doğurmaktadır. Şüphesiz toplumsal yapıda ortaya çıkan bu durum, ilim ve düşünce alanında da yansımalarını göstermektedir. Nitekim bütün entelektüellik iddialarına rağmen Basra'da ortaya çıkarak şekillenen Mu'tezile'de, bu ilişkinin izlerini görmek mümkündür.²³

Netice itibarıyla şunu ifade etmek mümkündür ki; Basra'da etkin olan bedevî-yerli kabilelerin toplumsal otoriteleri, onların sahip oldukları din anlayışlarının önünü açtığı gibi, bu anlayışın toplumdaki diğer kesimler üzerinde etkinlik sağlamasının da zeminini oluşturdu.²⁴ Bu durum, Basra şehir yapısında şekillenmekte olan din anlayışlarının, etkin düşünce yapısı

ilâ Evâhiri'l-Asri'l-Emeviyyi, Şam 1988, 188vd., 220-221.; Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000, 154.

²¹ Vasil b. Ata' aslen Farslıdır. 80/699 yılında Medine'de doğduğu rivayet edilir. Bazı rivayetlerde Benî Dabbe'nin, bazı rivayetlerde de Benî Mahzum'un mevlâsı olduğu bildirilir. Sonradan ilim merakıyla Basra'ya gittiği ve oraya yerleştiği bilinir. Bkz., Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, Beyrut 1986 V, 464; Osman Aydınlı, *İslâm Düşüncesinde Aklîleşme Süreci Mutezilenin Oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allaf*, Ankara 2001, 26; Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*, İSAM Yayınları, İstanbul 2010, 81-87.

²² Amr b. Ubeyd de aslen Farslıdır. Basra'da bazı rivayetlere göre Temim, bazı rivayetlere göre de Benî Ukayl kabilesinin mevlâsıdır. Bkz., El-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldan*, 483vd.; Ebu'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir, İbn Hallikan, *Vefâyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, thk., Muhammed Muhyiddin Abdilhamid, Kahire, 1948, III, 460; Aydınlı, *İslâm Düşüncesinde Aklîleşme Süreci*, 26; G. Levi Della Vida, "Temim", *İA*, XII/2, 153-155.

²³ Hâricî Ebû Bilal Mirdas'ın durumu bu konuda ilginç bir örnek oluşturmaktadır. Ebû Bilal Mirdas, Temim kabilesine mensup Basra'lı bir hâricîdir. O, Ziyad'ın bir hutbesinde; "Allah'a yemin ederim ki, suçluya karşılık suçsuz, kaçağa karşılık hazırda olanı, hastaya karşılık sıhhatliyi cezalandırırım." demesi üzerine Ziyad'a muhalefet ederek, "Kimse kimsenin yükünü yüklenmez. İnsan ancak çalıştığına erişir." (53.Necm /38-39) ayetini okumak suretiyle muhalefet etti. Onun bu muhalefeti, Mu'tezile tarafından, zalim sultana karşı hakka davet olarak algılandı ve hâricî kimliğine rağmen Ebû Bilal, Ehl-i Adl içinde görüldü. Bkz., Demircan, *Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri*, 154.

²⁴ Bkz., El-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldan*, 483vd.; İbn Hallikan, *Vefâyâtü'l-A'yân*, III, 460; Aydınlı, *Aklîleşme Süreci*, 26; G. Levi Della Vida, "Temim", *İA*, İstanbul 1974, XII/2, 153-155.

olan tepkisel-kabilevî²⁵ yaklaşımın tesiri altında şekillendiği fikrini ortaya çıkardı. Şüphesiz bu kültür atmosferinde vücut bulan Mu'tezile de bahsi geçen etkiden payına düşeni aldı.

2. Mu'tezile'de Bedevî Kültürün Etkisi

Basra şehir kültürünün sunduğu düşünce ikliminde ortaya çıkan Mu'tezile'nin, şehirde baskın güç olan bedevî Arap kabilelerinin etkisi altında şekillendiği, düşünce sistemini de ilk dönemden itibaren büyük oranda bedevî kitlelerin öncülüğünde vücut bulan İbâzî düşüncenin tesiri altında belirginleştirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim büyük günah konusu başta olmak üzere, *iman, el-va'd ve'l-va'id, el-emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehî ani'l-münker* gibi yaklaşımların şekillenmesiyle belirginleşen fikrî yapılanmada ve siyasal tecrübeyi oluşturan Mihne Sürecindeki siyasî uygulamalarda bu tesir/etki, kendini açıkça göstermektedir.

a. Fikrî Etki

Mu'tezile, kitle olarak mevaliye dayanmasına rağmen, içinde vücut bulduğu Basra toplumsal yapısının bir ürünü olarak ortaya çıktı. Basra'nın dominant zihin gücü de genelde Hâricilik, özelde İbâzîlik'ti. Gerçi İbâzîliğin Basra şehir ortamında varlık göstermek suretiyle şehrin kültürel atmosferinde etkileyen yönünün yanında, kendisinin de etkilendiği var sayılmaktadır. Onun bu şekilde diğer Hâricî kollara göre daha mutedil bir çizgiye yaklaştığı düşünülmektedir. Ancak bu durum onun, tarihsel arka planını oluşturan bedevî kültürden soyutlandığı anlamına gelmediği gibi, genelde Hâricî düşünce yapılarının bedevî kültürün bir yansıması olarak vücut buldukları tespitini de ortadan kaldırmamaktadır. Nitekim onların etkin oldukları toplumsal yapıda vücut bulan Mu'tezile'nin de her türlü entelektüel sıfatlamaya rağmen, onların taşıyıcılığındaki bedevî etkiden kendini kurtaramadığı anlaşılmaktadır. Hatta onun, bu etkiyi içselleştirdiği, fikrî yapılanma ve söylemlerinde de bedevî kültürün taşıyıcılığını yaptığı

²⁵ Tepkisel-Kabilevî din anlayışı Hâricilik olarak kendini göstermektedir. Hâricîlerin en tipik özellikleri bedevî oluşlarıdır. Bilindiği gibi bedevîler, hayat şartları olarak gündüz çok sıcak, gece çok soğuk ve sert iklim koşullarında yaşamını sürdüren, kabilecilik kültürüne sahip, göçebe kimselerdir. Onların sahip oldukları hayat koşulları, din anlayışlarının belirginleşmesindeki en önemli faktördür. Bu faktör Basra'da Temim kabilesinin şahsında ön plana çıkan bedevî kültürün genel özelliklerini ortaya koymakla birlikte, Basra'da etkin din anlayışının da sosyo-kültürel arka planını oluşturmaktadır. Geniş bilgi için bkz., Muharrem Akoğlu, "Kebîre ve İman Bağlamında Hâricilik-Mu'tezile İlişkisi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kayseri 2007/2, Sayı. 23, 320vd.

düşünülmektedir. Mu'tezile de bu durumu en açık şekilde *iman ve büyük günah* konusundaki yaklaşımlarıyla ortaya koymaktadır.

Bilindiği gibi, Mu'tezile'nin Basra'da ortaya çıkışı ile sonuçlanan ilk kırılma, tahminî olarak 105-110/723-728 yılları arasında,²⁶ dönemin ilmî otoritesi Hasan Basrî'nin meclisinde ve büyük günah konusu bağlamında gerçekleşti. Vasil, büyük günah işleyen kişinin durumu ile ilgili olarak; "*Büyük Günah sahibi kişi ne mutlak kâfir, ne de mutlak mü'mindir; Böyle bir kişi ancak iki yer arasında kalmış -el-Menzile beyne'l-Menzileteyn- bir fâsıktır.*" yönünde bir yaklaşım ortaya koydu. Bu yaklaşım tarzını tasvip etmeyen hocası Hasan Basrî'nin meclisinden ayrılmasıyla da Mu'tezilî düşüncenin ilk kırılması gerçekleşmiş oldu.

Vasil'in dile getirdiği bu söylem, büyük günah işleyen kişiyi mutlak kâfir olarak görmemektedir. Hâlbuki Hâricîler'den Ezârîka; Kebire sahibi büyük-küçük herkesin müşrik olduğunu,²⁷ Necedât; Ümmetin haram oluşu konusunda ittifak ettiği bir günahı işleyenin kâfir-müşrik olduğunu,²⁸ Sufriyye de Kebire sahibinin şirk'e²⁹ düştüğünü kabul etmektedir. Bunların ortak söylemi, büyük günah işleyen kişinin küfre veya şirke nispet edilmek suretiyle din dairesi dışına çıkarılmasıdır. Oysa Vasil'in yaklaşımı ilk planda Hâricîlerin konu ile ilgili görüşlerine karşı bir duruş gibi görünmekle birlikte, bir başka Hâricî kol olan ve Basra'yı merkez edinen İbâzîliğin konu hakkındaki görüşleriyle büyük oranda paralellik arz etmektedir. Nitekim İbazilik, Hâriciliğin diğer kollarında görülen büyük günah işleyen kişiyi küfre nispet etme yaklaşımını doğrudan kabul etmemekte, bunun yerine

²⁶ Bkz., Şehristânî, *İslâm Mezhepleri*, çev., Mustafa Öz, İstanbul 2005, 61; H. S. Nyberg, "Mutezile", *İA*, İstanbul 1960, VIII, 757; Falih er-Rabî'î, *Tarihu'l-Mu'tezile Fikruhum ve Akaiduhum*, Kahire, 2001, 18.

²⁷ Bkz., Ebu'l-Abbas Müberred, *el-Kâmil*, thk., Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire trz., III, 287; Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev., Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, İstanbul 2005, 103-105; Kadî Abdulcabbar, *Şerhu Usulî'l-Hamse*, thk., Abdulkemim Osman, Kahire 1988, 137; Şehristânî, *İslâm Mezhepleri*, 126; Patricia Crone, Fritz Zimmerman, *The Epistle of Sâlim b. Dhakwan*, Oxford, New York 2001, 100; Mustafa Öz, "Ezârîka", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 45-46; Sönmez Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Ankara 2002, 142.

²⁸ Bkz., Müberred, *el-Kâmil*, III, 286; Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 106; Şehristânî, *İslâm Mezhepleri*, 127; Ebû Mansur Abdulkahir el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev., Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara 1991, 64; Crone, Zimmerman, *The Epistle of Sâlim*, 105vd.; Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da Siyasî ve itikadî Mezhepler Tarihi*, çev., Hasan Karakaya, Kerim Aytekin, İstanbul 1983, 89; Mustafa Öz, "Necedât", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 485.

²⁹Bkz., Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 103-105, 113; Bağdadî, *Mezhepler*, 60, 65; Şehristânî, *İslâm Mezhepleri*, 140; Crone, Zimmerman, *The Epistle of Sâlim İbn Dhakwan*, 204; Muhammed Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 90; Fiğlalı, "Hâriciler", *DİA*, XVI, 173.

daha mutedil bir yöntem benimsemektedir. Bu bağlamda o, büyük günah işleyen kişiyi mutlak küfre değil, nimet küfrüne nispet etmektedir.³⁰

İbaziliğe göre; nimet küfrü ve şirk küfrü olmak üzere iki çeşit küfür vardır. Büyük günah işleyen kişi, muvahhit olmakla birlikte, mü'min sıfatına haiz olamaz. Böyle bir kişi; dini inkâr anlamında değil, fakat nimete karşı nankörlük anlamında, nimet küfrü içerisindeydir.³¹ Ancak bu kişi için tövbe kapısı açıktır. İnkâr ederse şirk küfrü işlemiş olacağı için müşrik olur.

Vâsıl b. Ata' ve taraftarlarına göre de büyük günah işleyen kişi, ne tam mü'min, ne de tam kâfir'dir. Böyle bir kişi, büyük günah işlemekle birlikte, şehâdet kelimesini söylemesi ve bazı hayırlı amellere sahip olması itibariyle kâfir olarak nitelenemez. Aynı şekilde kendisinde hayırlı hasletler ve özellikler mevcut olmadığı için övgü ve medh ifade eden mü'min ismini de alamaz. O nedenle böyle bir kişi ancak fâsık olarak nitelendirilebilir.³²

Vasıl b. Ata'nın konu ile ilgili görüşleri her ne kadar kendisi tarafından nassla temellendirilse de, bu durum bahsi geçen yaklaşım tarzının zihinsel arka planında etkin olduğu düşünülen Basra kültür ortamı ve İbaziliğin etkinliğini ortadan kaldırmamaktadır. Nitekim o da büyük günah işleyen kişiyi tam anlamıyla küfre nispet etmemekte, bu bağlamda İbaziyye'nin kullandığı nimet küfrü kavramı yerine fîsk kavramını tercih etmektedir. Aslında bu şekilde iki düşünce sistemi arasında farklı kavramlarla aynı yaklaşımın ortaya konulduğu anlaşılmaktadır. Bu da Mu'tezilî düşünce üzerinde bedevî kültürün etkisini açığa çıkarmaktadır.

Büyük günah konusu bağlamında ortaya çıkan bu etki, aynı konu ile bağlantılı iman nazariyesinde de kendini göstermektedir. Nitekim İbaziliğe göre iman; Allah'ın kullarına farz kıldığı şeylerin hepsi olarak görülür. Kısaca iman; ikrar, amel, niyet, sünnete uymak, inanç konusunda hiçbir kimse için mazeret tanımamak, suflî arzulara uymamak ve takvâ yoluna girmektir. Bunun neticesi olarak, farzlardan birinin işlenmemesi veya

³⁰ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 116; Bağdadî, *Mezhepler*, 74; Şehristanî, *İslâm Mezhepleri*, 137-138; Crone, Zimmerman, *The Epistle of Salim İbn Dhakwan*, 198vd.; Naif Mahmud Ma'ruf, *el-Havâric fi'l-Asri'l-Emevî*, Beyrut, 1981, 240; Fiğlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 173.

³¹ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 116; Bağdadî, *Mezhepler*, 74; Şehristanî, *İslâm Mezhepleri*, 137-138; Crone, Zimmerman, *The Epistle of Salim İbn Dhakwan*, 198vd.; Sâbir Taime, *el-İbâziyye Akîdeten ve Mezheben*, Beyrut 1986, 119; Fiğlalı, *İbâziyye'nin Doğuşu*, 136; "Hâricîler", *DİA*, XVI, 173.

³² Ebûl-Hüseyn el-Hayyât, *Kitabu'l-İntisar ve'r-Red alâ İbn Râvendî el-Mülhid*, Kahire 1988, 152-153; Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, 27-29.

haram olan bir şeyin yapılması durumunda iman ortadan kalkmaktadır.³³ Mu'tezile'ye göre de iman; farz ve nafîle her türlü tâatın yerine getirilerek, kebîrelerden/büyük günahlardan kaçınılması, durumudur.³⁴ Nitekim Vasil'in, kebîre işleyen kişinin durumuyla ilgili *el-Menzile* fikri bağlamında ileri sürdüğü fâsık nitelemesiyle kebîre sahibini tam mü'min olarak görmemesi, amellerin imana dâhil edilmesinin bir neticesi olarak belirginleşmektedir. Bütün bunlar da gösteriyor ki, hem İbâzîlik, hem de Mu'tezile, ameli imana dâhil etmektedir. Bu da Basra kültür ortamında şekillenen Mu'tezilî düşünce sistemi üzerinde -belki farklı etkiler olsa da- bedevî kültürün temsilcisi olan İbaziliğin bir başka tesiri olarak ortaya çıkmaktadır.

Bedevî kültürün temsilcisi olan İbaziliğin, Mu'tezile üzerindeki bir başka etkisi de *ahkâm* konusunda ahiretle ilgili, *el-va'd ve'l-void* diye ifade edilen düşüncede kendini göstermektedir. Nitekim gerek İbâzîlik ve gerekse Mu'tezile'ye göre, hem nimet küfrü içerisinde olan, hem de fâsık durumunda bulunan kişi, tövbe etmeden öldüğü takdirde ebedî cehennemde kalır. Ancak tövbe ederse yeniden imana dönebilir, fakat cezadan kurtulamaz. İbaziyye'ye göre kişi, eğer tövbe etmemekle beraber günahları inkâr eder veya onları işleme hususunda ısrar ederse o takdirde şirk küfrü işlemiş olacağı için ebedî cehennemde kalır.³⁵ Mu'tezile'ye göre ise; fâsık, tövbe etmeden ölürse kâfir olacağı için cehennemde ebedî kalır. Fakat oradaki azap derecesi kâfirlerinkine göre daha hafif olur.³⁶ Bu durum belki Mu'tezilî yaklaşımın ortaya koyduğu düşünce tarzının küçük bir farklılığı olarak düşünülebilse de, kebîre sahibinin varacağı yerin cehennem olması ve ebedî olarak orada bulunacağını söylemesi, aslında ulaşılan neticenin aynı olduğu kanaatini ortaya çıkarmaktadır. Hatta bu kanaatin, Vasil ve yakın arkadaşı Amr b. Ubeyd'in Mu'tezilî olmaktan ziyade Hâricî

³³Rabi' b. Habîb, *el-Camiu's-Sahîh*, thk., Ebû Yâkub Yusuf b. İbrahim, nşr., Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, trz., 16-17; Taime, *el-İbâziyye*, 111; Fiğlalı, "İbaziyye", *DİA*, XIX, 259.

³⁴Bkz., Ebû Ubeyd Kasım b. Selâm, *Kitabu'l-İman*, (Sönmez Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Ankara 2002, 249-250); Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 222; Kadı Abdulcabbar, *Şerhu Usul'l-Hamse*, 707.

³⁵Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 116; Bağdadî, *Mezhepler*, 74; Şehrîstânî, *İslâm Mezhepleri*, 137-138; Crone, Zimmerman, *The Epistle of Salim*, 198vd.; Ma'ruf, *el-Havâric*, 240; Abdurrabbih, *el-İbâziyye*, 336; Fiğlalı, *İbâziyye'nin Doğuşu*, 137; Fiğlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 173.

³⁶Ebu'l-Hüseyn Abdurrahman b. Muhammed Osman el-Hayyât, *Kitabu'l-İntisar ve'r-Red ala' İbni'r-Ravendi*, Kahire 1988, 237vd.; Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 228; Ebu'l-Muzaffer el-İsferayîni, *et-Tebşîr fi'd-Dîn*, thk., Kemal Yusuf, Beyrut 1983, 78; Şehrîstânî, *İslâm Mezhepleri*, 61; Aydınlı, *Akileşme Süreci*, 58.

oldukları ithamıyla karşı karşıya kalmalarına zemin hazırladığı da bilinmektedir.³⁷

Yine aynı şekilde, gelişen süreçte *kader* anlayışı, *el-emr bi'l-ma'ruf ve'n-nehı ani'l-münker* gibi prensipler hususunda da iki düşünce yapısı arasında benzerlikler vardır. Bu benzerlikler oluşum ve teşekkül aşamasında Mu'tezile'nin, bedevî düşünce tarzının Basra'daki temsilcisi İbaziliğin etkisi altında kaldığı fikrini desteklemektedir. Bunun neticesi olarak da Mu'tezile, belki muhalifleri tarafından ve haksız bir yakıştırmayla da olsa, "ürkek ve kaypak Hâricilik" olarak vasıflandırılmaktan kendini kurtaramamıştır.³⁸

Görülüyor ki; Mu'tezile, ilk kırılmaya öncülük eden Vasil'ın, içinde yaşadığı kültürel ortamın etkisiyle, *büyük günah* konusu başta olmak üzere *iman, el-va'd ve'l-va'id, el-emr bi'l-ma'ruf ve'n-nehı ani'l-münker* gibi görüşlerinin istikametini belirledi. Bu durum Basra şehir atmosferinde sosyal, siyasal ve kültürel alanda etkin olmanın yanında, bedevî kültürün temsilcisi olarak genelde Hâriciliğin, özelde de İbaziliğin, entelektüel yönüyle ön plana çıkan ve bu şekilde takdim edilen Mu'tezile üzerindeki etkisini ortaya koydu. Kanaatimizce bu etki, sadece itikâdî konuların belirginleşmesinde kendini göstermedi. Aynı zamanda Mu'tezile'nin siyasal tercih ve uygulamalarında da yansımalarını ortaya koydu.

b.Siyasî Etki

Mu'tezile'nin Basra'da şekillenme süreci yaşadığı dönem Emevî iktidarının hâkimiyet dönemidir. Emevîler, siyasal uygulamalarını, henüz etkisinden kurtulamadıkları kabilecilik anlayışı çerçevesinde şekillendirdiler. Bu çerçeveden de asabiyet politikasını devlet politikası olarak benimsediler.

Emevîler döneminde iki tür asabiyet dikkat çekmektedir. Bunlardan biri, Arap olmakla birlikte Emevî ailesine mensup olmayanlara karşı uygulanan ve Emevîcilik diyebileceğimiz bir asabiyet, diğeri de Arap olmayan ve mevali diye isimlendirilen unsurlara karşı daha geniş çaplı uygulanan genel bir asabiyettir.³⁹

³⁷ Bağdadî, *Mezhepler*, 86; Watt, *Teşekkül Devri*, 298-299; Ali Sami Neşşar, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, çev., Osman Tunç, İstanbul 1999, II, 182.

³⁸ Bağdadî, *Mezhepler*, 86; Watt, *Teşekkül Devri*, 298-299; Neşşar, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, II, 182.

³⁹ Bkz., Muharrem Akoğlu, *Büveyhiler Döneminde Mu'tezile*, Ankara 2008, 190.

Emevîler döneminde birinci tür asabiyete maruz kalan kesimlerin başında belki Hâşimoğulları gelmekteydi. Ancak Emevî soyuna mensup olmayan bütün Arap kabileleri aslında bu asabiyetten olumsuz etkilenmekteydi. Bu çerçevede Hâricî kültürün insan kaynağını oluşturan bedevî Araplar da bu etkinin dışında değillerdi. Dolayısıyla bedevî kültür mensubu olan kimseler, Emevîlerin politik uygulamaları sebebiyle merkezî otoritenin karşısında, muhalif kanatta yer almaktaydı. Gerçi bu politikanın uygulamaya konmasından önce, hatta Hz. Ali döneminde Tahkim hadisesinden sonraki süreçte ilk Emevî ayrılmasından itibaren bedevî kültürün temsilcileri olan kitlenin, merkezî otoriteye karşı muhalefeti bilinmektedir. Belki burada başlayan muhalefetin, asabiyet çerçevesinde ortaya konan Emevî politik tercihleriyle de pekişerek devam ettiğini ileri sürmek mümkündür.

Bununla birlikte Mu'tezile'nin de Emevî yönetiminden çok hoşnut olmadığı bilinmektedir. Çünkü Emevîlerin asabiyet politikalarına maruz kalan kesimlerden biri de mevâlîdir. Mu'tezile de büyük oranda bu kesimden beslenmesi itibarıyla Emevî-asabiyet politikalarının mağdurları arasındadır. Nitekim Vasil b. Ata' ile başlayıp, Amr b. Ubeyd ile devam eden Mu'tezilî çizgiye yön veren isimlerin büyük oranda mevâlî kitleye dayanıyor olması dikkat çekicidir.

Bu durumda Emevîlerin asabiyet temelli politikaları karşısında hem bedevî kitle, hem de mevalî kitlenin olumsuz etkilenmesi, siyasal muhalefet duygusuyla iki topluluk arasında bir yakınlaşmanın ve etkileşimin ortaya çıkmasına gerekçe oluşturdu. Muhtemelen siyasal alanda da bu yakınlaşmanın etkileri görüldü.

Emevîler döneminde Mu'tezilenin siyasal alanda etkinlik kazandığını iddia etmek mümkün değildir. Ancak Abbasîler dönemine gelindiğinde bu ilişkilerin konjonktürel olarak farklılık arz eden bir seyir içerisinde olduğu bilinmektedir. Özellikle de Abbasî halifesi Me'mun'un hilafetinin son dönemlerinde başlayıp, Mütevekkil döneminde son bulan Mihne sürecinde bu etkinliği oldukça açık bir şekilde görmek mümkündür.⁴⁰ Bu etkinlik sürecinde mevalinin, Emevîler döneminden itibaren merkezî otorite ve Arap unsurlar karşısında maruz kaldığı, fakat fırsatını bulup da açığa çıkarmak suretiyle telafi yoluna gidemediği ezilmişlik duygusunun süreç

⁴⁰ Geniş bilgi için bkz., Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, İstanbul 2006, 127vd.

içerisinde gecikmiş bir surette de olsa, farklı bir tezahür ve yansımasını görmek mümkündür.

Bilindiği gibi; Me'mun döneminde Mu'tezile mensuplarının siyasal iktidarda etkinlik kazanmaları üç aşamada gerçekleştirildi. İlk aşamada; çoğunluğu Mu'tezile mensuplarından oluşan mevalî tabanına mensup kimselerin, halifenin oluşturacağı ilim meclislerine girmeleri sağlandı. İkinci aşamada; bu ilim meclisleri sayesinde halifeyi etkilemeleri ve bazı görüşlerinin halife tarafından kabul edildiğinin resmen ilanı yapıldı. Üçüncü aşamada da, ilim meclislerinde tartışılan konular pratik siyasete malzeme edilerek, Mu'tezile mensuplarının bürokratik hâkimiyetlerinin önü açıldı.

Bu süreçte büyük oranda mevali tabanına dayanan Mürcie'nin de aynı görüşte olduğu, ancak Mu'tezile'nin itikadî prensipleri arasında yer almamasına rağmen, toplum gündemine taşıdığı, siyasal anlam içeriği zengin olan halku'l-Kur'an konusu devlet politikası haline getirilerek bir baskı aracına dönüştürüldü. Bu çerçevede dönemin önemli kadınları, bürokratları ve ilim adamları -sorgulanmak suretiyle- merkezî otoritenin kabul ettiği resmî görüşü ikrar etmeleri hususunda baskıya maruz bırakıldılar. Mu'tezile mensuplarının savunduğu fikir ve düşünceleri kabul etmeyenlerin resmî görevlerine son verildi veya bu tür kimselere hiç görev verilmedi. Bu dönemde Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere Nu'aym b. Hammâd (229/843), Ebû Yakub el-Buveytî, (231/845) Ahmed b. Nasr el-Huzâî (231/845) ve İbn A'yan el-Mısırî gibi pek çok kimseye şiddet uygulandı. Oysa Mu'tezile, ilk kırılmasından itibaren fikir ve düşünce alanında boy gösteren bir ekoldür. O, ilk dönemden itibaren bireysel bazı istisnaları olsa da, karşıt düşünce sahiplerine karşı hep fikrî çerçeveden mücadele ortaya koydu. Bu bağlamda kendisiyle birlikte İslâm düşünce geleneğini geliştirmek amacına yönelik felsefe hareketlerine öncülük etti, tercüme hareketlerinin başını çekti. İslâm dünyasında sergilediği fikrî mücadelede ortaya koyduğu başarılarla ilk İslâm filozofları unvanını almayı hak etti. Bütün bu tecrübeye sahip olan Mu'tezile'nin siyasal iktidara yakın olduğu dönemde kendisinden beklenen, farklı fikir ve düşünce sahipleriyle rasyonel zeminde, akıl ve mantık duyarlılığı çerçevesinde ilişki kurması ve bu çerçeveden görüşlerini ortaya koymasıydı. Oysa o, bu dönemde kendisinden bekleneni yapmadığı gibi, ilk ortaya çıkışından itibaren sergilediği yaklaşımlarla örtüşmeyen birtakım politik uygulamaların öncüsü oldu.

Mu'tezile'nin ortaya çıkış ve gelişim süreci değerlendirildiğinde, Mihne uygulamalarının, ona yakıştırılan entelektüel sıfatlamasıyla örtüşmeyen bir manzara arz ettiği, hatta bunun Mu'tezile açısından paradoksal bir durumu açığa çıkardığı görülmektedir. Muhtemelen bunun gerekçelerini, - sosyolojik bir yapı sunması itibariyle- Mu'tezile'nin ilk ortaya çıkışından itibaren içinde doğup-geliştiği ve şekillenmesi üzerinde etkili/tesirli olduğu düşünülen sosyo-kültürel ve politik yapıda aramak uygun düşmektedir. Nitekim bedevî kültürün kodlarıyla örüldüğü anlaşılan Basra şehir kültürünün demografik görüntüsü ve sosyal dinamikleri bu konuda yeterince malzeme sunmaktadır. Kanaatimizce bahsi geçen ortamda vücut bulan Mu'tezile, siyasal bilinç yapılanmasını bu malzemenin yönlendirmesiyle gerçekleştirdi. Bu bilinç yapılanması, kendini açık etme fırsatı bulduğu mihne döneminde karşıt fikir ve düşünce yapılarına baskı uygulamak suretiyle kendini gösterdi. Muhtemelen bu süreçte Mu'tezile, kendi varlığının Abbasî siyasal bekâsının korunmasına adanmış olduğunu, bir başka deyişle Abbasî politikasının, siyasal konjonktürde kendi istikbalini teminat altına alma gayreti çerçevesinden, ekolün zihinsel bilinçaltında var olan bedevî kültürden beslenen siyasal bilinç temelli yönünü maniple ettiğini göremedi.

Görüldüğü gibi; Mu'tezile'nin Mihne'deki uygulamalarını, her ne kadar - korumacı bir yaklaşımla- siyasal bilgi eksikliği bağlamında izah etmek mümkün gözükse de, içinde doğup-geliştiği sosyo-kültürel ortamın baskın gücü olan bedevî kültürün sosyal akışkanlık çerçevesinde ekolün siyasal bilinçaltındaki açık tesiri şeklinde izah etmek de mümkündür. Nitekim bedevî kültür, kendi fikir ve düşüncesinin dışındaki farklı söylemlere yaşam hakkı tanımayan yapısal özelliğiyle dikkat çekmektedir.

Sonuç

Mu'tezile, Basra kültür ortamında ilk kırılmasını gerçekleştirdi. Oluşum ve teşekkül sürecini de büyük oranda bu şehrin kültürel atmosferinde tamamladı. Hatta en etkin Mu'tezilî ekol de Basra Mu'tezilesi olarak isimlendirildi. Bu şekilde Basra, ekolle âdeta bütünleşti.

Basra, Hz. Ömer döneminde gerçekleştirilen fetih hareketleri çerçevesinde askerî karargâh olarak kuruldu. Fakat kısa sürede sivil yerleşime açıldı. Şehrin, merkezî otorite tarafından desteklenmesi, meskûnlarına atiyyeler verilmesi, sulama sistemleri kurulması gibi teşviklerle hızlı bir şekilde geliştiği görülmektedir. Zaten şehir, coğrafya,

iklim ve ulaşım gibi konulardaki kolaylaştırıcı özellikleriyle de cazibe merkezi haline geldi.

Basra'nın yerleşime açılmasıyla birlikte Kureyş, Kinane, Becîle, Has'am, Kays, Aylân, Müzeyne, Esed, Bekr b. Vâil, Abdulkays, Ezd gibi kabilelerin yanında Temim kabilesine mensup kimseler de buraya yerleşti. Arap kabilelerinin yanında İslâm coğrafyasının farklı bölgelerinden kimseler de mevâlî sıfatıyla Basra'nın meskûnları arasında yer almaya başladılar. Bu durum Basra'nın, zihinsel yelpaze itibariyle oldukça geniş ve farklı düşünce renklerini bir araya getirmesi ile sonuçlandı. Nitekim daha önce birbirini tanımayan pek çok kültür mensubu, şehrin sunduğu seyyaliyet ikliminde tanışma ve bir arada yaşama imkânı buldu. Bu da şehir kültüründe bir düşünce zenginliğine kapı araladı. Şüphesiz bu zenginlik, bölgede ilk dönemden itibaren oluşturulmaya çalışılan ilim geleneğinin de güçlenmesine katkı sağladı. Mu'tezile de bu kültürel atmosferde vücut buldu.

Mu'tezile'nin ortaya çıktığı Basra kültür ortamı, demografik özellikleri itibariyle farklı kültürlerle ev sahipliği yapsa da, Arap yerleşim geleneği gereği bu kültürlerin hiçbiri bölgede etkin olan bedevî kökenli kabilelerin önüne geçemedi. Bu durum, şehir yapısındaki sosyal, siyasal ve kültürel etkinlik bağlamında Mu'tezile'nin şekillenmesine tesir etti. Bunun sonucunda da Mu'tezile, fikrî yapılanma yanında, siyasî tercih ve uygulamalarında da bedevî kültürün etkisi altında kaldı.

Mu'tezile, fikrî yapılanmasının temelini oluşturan *iman, el-va'd ve'l-va'id, el-emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehî ani'l-münker* gibi prensiplerin şekillenmesinde İbâzilik başta olmak üzere Hâricî düşünce tarafından temsil edilen bedevî kültürün etkisi altında kaldı. Bu da entelektüel sıfatlamasıyla ön plana çıkarılan Mu'tezile'nin fikrî yapılanmasında bedevî kültürün tesirini ortaya koydu.

Bu fikrî etkinin yanında Mu'tezile'nin siyasal tercih ve uygulamaları bağlamında da bedevî etkinin izleri görüldü. Nitekim ekolün siyasal tecrübesini oluşturduğu Mihne sürecindeki baskı temelli politik uygulamalar bu etkiyi ortaya koymaktadır. Çünkü Mu'tezile, bu süreçte kendisi gibi düşünmeyenlere karşı mücadeleyi, kendisinden beklenen fikrî zeminden ziyade şiddet zemininde verdi. Bu da siyasal tercih ve uygulamalarında Mu'tezile üzerinde bedevî kültürün bir başka etkisi olarak ortaya çıktı.

Mu'tezile'nin, siyasal alanda kendini entelektüel zeminden ziyade bedevî kültüre uygun bir tarzda ifadeye yönelmesi, sosyolojik ve düşünsel yapısı itibariyle ekol açısından sonun başlangıcı oldu. Süreç içerisinde de nitelik ve nicelik zafiyeti yaşayarak, özgünlüğünü kaybetmekten kurtulamadı. Sonuç olarak şunu söylemek mümkündür ki; Basra şehir yapısında etkin olan bedevî kültüre karşı -belki tepkisel olarak- entelektüel zeminde varlık göstermeye çalıştığı düşünülen Mu'tezile, düşünce sisteminin oluşumu ve siyasal bilinçaltının şekillenmesinde aynı kültürün etkisi altında kaldı. Bu kültürün olumsuz etkilerinden kendini soyutlayamadığı için de süreç içerisinde sosyolojik özgünlüğünü kaybetti.